

ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ КОНЦЕПЦІЇ ДИТИНСТВА В ПЕДАГОГІЧНОМУ СПАДКУ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

Кочубей Т.Д.,

доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

***Анотація.** У статті встановлено, що осмислюючи і опираючись на надбання історії світового педагогічного процесу, Василь Сухомлинський розглядав дитинство як унікальну категорію, а сенс виховання вбачав у прагненні до досконалості і самореалізації особистості. Маючи великий практичний досвід роботи, тривалий час працюючи директором школи, Павліський вчений сформував свої філософські погляди на дитинство, які полягали в тому, що дитинство є багатовимірною системою, навколо якої повинен будуватися навчально-виховний процес.*

***Ключові слова:** дитина, дитинство, Василь Сухомлинський, Павліська школа, педагогічні погляди вітчизняних і зарубіжних учених.*

***Аннотация.** В статье установлено, что осмысливая и опираясь на достижения истории мирового педагогического процесса, Василий Сухомлинский рассматривал детство как уникальную категорию, а смысл воспитания видел в стремлении к совершенству и самореализации личности. Имея большой практический опыт работы, длительное время работая директором школы, Павлышский ученый сформировал свои философские взгляды на детство, которые заключались в том, что детство является многомерной системой, вокруг которой должен строиться учебно-воспитательный процесс.*

***Ключевые слова:** ребенок, детство, Василий Сухомлинский, Павлышская школа, педагогические взгляды отечественных и зарубежных ученых.*

***Abstract.** The article finds that Vasyl Sukhomlynskyi considered childhood as a unique category, and saw the meaning of education as a quest for individual's perfection and self-realization, understanding and relying on the achievements of the world pedagogical process history. For a long time working as a school principal, Pavlyskyi scientist formed his philosophical views on childhood. He*

stated that childhood is a multidimensional system, around which educational process should be built.

Key words: *child, childhood, Vasyl Sukhomlynskyi, Pavlyska school, native and foreign scientists' pedagogical views.*

На сучасному етапі розвитку освіти в Україні відбувається модернізація шкільної системи освіти. Підтвердженням цього є прийнятий у 2017 році Верховною Радою Закон України «Про освіту». У ньому на державному рівні освіту визнано «основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації» [5]. Відповідно до Закону, мета освіти полягає у всебічному розвитку людини як особистості та найвищої цінності суспільства; розвитку її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей; формуванні цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей; вихованні відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству; збагаченні на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу [5]. Тобто на школу покладається велика відповідальність за виховання підростаючого покоління у нових соціально-економічних умовах.

На важливість у житті людини школи вказує і Ш. Амонашвілі. Зокрема, у книзі «Істина школи» він зазначає, що всі ми в боргу перед школою, адже школа виховала кожного із нас. Вона «олюднювала і одухотворяла нашу природу, наповнювала кожного із нас світлом і знаннями, облагодворяла наші серця, сіяла в нас добре і духовне» [1]. Серед авторських шкіл у світовій практиці, таких як «Школа радості», «Школа «Бадьоре життя», «Вальдорфська школа», «Школа Френе», «Школа самовизначення», «Школа життя», «Школа завтрашнього дня» і т.д., Ш. Амонашвілі виділяє і «Школу Сухомлинського», яка мала багате теоретичне підґрунття, свою специфіку, особливості, що відрізняло її від інших шкіл [2, с. 10-11].

Тому ідеї висунуті Василем Сухомлинським є актуальними і мають безперечне теоретичне і практичне значення для педагогічної теорії і практики не тільки в сучасній Україні, але й у світі.

Проблемі дитинства та педагогічного спадку Василя Сухомлинського приурочено чимало наукових праць, серед авторів яких слід виділити Ш. Амонашвілі, Н. Безлюдну, І. Беха, А. Богуш, Г. Бондаренка, В. Кременя, В. Кузя, О. Захаренка, І. Зязюна, Т. Поніманську, О. Савченко, О. Сухомлинську, Л. Ткачук та ін. Але поза межами досліджень залишилася проблема впливу основоположних ідей світової педагогіки на розвиток феномену дитинства Василем Сухомлинським.

Мета статті – висвітлити ідеї «дитинства» у спадку відомих педагогів та представників інших людинознавчих наук, зрозуміти наступність у розвитку їхніх поглядів та показати їх вплив на формування поглядів Василя Сухомлинського на дитину та дитинство.

Щоб повніше і конкретніше осягнути сутність категорії дитинство у педагогічному спадку Василя Сухомлинського, адекватно оцінити його теоретичне і практичне значення, розглянемо під кутом зору історичного розвитку педагогічних ідей, зокрема розвитку поглядів на дитину та дитинство. При цьому слід мати на увазі, що розвиток поглядів обумовлювався як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками. З одного боку, він залежав від глибини і точності пізнання суті людини та дитини. З другого, на розвиток педагогічних ідей суттєво впливали зміни суспільних, зокрема соціально-економічних відносин, внаслідок чого змінювалося саме ставлення до людини та дитини. Що стосується останньої, то на підтвердження сказаного можна навести кілька характерних фактів.

На думку педагога-практика Станіслава Теофіловича Шацького (1878–1934), дітям необхідно повернути дитинство, «прагнути допомогти їм стати дітьми, не задумуючись, що їм принесе майбутнє» [18, с. 28]. Адже, дитина – соціальна істота. Вільної дитини немає, «а є дитина, яка уособлює в собі різні виховні впливи середовища, а тому в усі прояви дитини слід вводити потрібні

соціальні виправлення» [18, с. 28]. Він наголошував на тому, що педагог не має права працювати з дітьми, якщо він не усвідомить, «де закінчується дитина і починається середовище», бо дитини самої по собі не існує.

Головні ідеї польського педагога, письменника, лікаря Януша Корчака (Korczak, справжнє прізвище Гольдшмідт Генрік, 1878–1942), що стосуються виховання, викладені в основній його праці «Як любити дітей» (1914). Педагогіку він вважав наукою про розвиваючу людину. Він писав, що педагогіка – це наука про людину, а не дитину, бо дітей немає, а є люди з іншим виміром понять, запасом досвіду, зі своїми потягами, прагненнями, грою почуттів. Як не прикро, але ми їх не знаємо. На його погляд: «Дитина – істота розумна, вона добре знає потреби, труднощі і перешкоди свого життя» [6, с. 87]. Я. Корчак піддав критиці педагогіку Гербарта за те, що вона, на його думку, має справу не з реальною, а уявною дитиною, ним самим видуманою істотою з дикою волею, анархічними нахилами і всім тим, що не дозволяє дорослим формувати людину. Вважав, що між інтересами та прагненнями дитини і тим, що їй дозволяють робити, існує велика прірва [17, с. 84-86]. Адже, як зазначає Г. Різз, на думку Я. Корчака, діти – це «уже», «зараз» люди, а не «колись там», «іще ні...», «завтра» будуть ними. І їх душа – «не світок, а світ людських цінностей, гідностей, властивостей, бажань» [11, с. 69]. Відомий педагог уважав дитинство важливим етапом у житті людини, бо дитина вже живе, а не готується до життя завтра. Вона сама пізнає світ методом проб і помилок. Я. Корчак закликав: «Поважайте чисте, ясне, непорочне, святе дитинство, ба навіть схиляйтеся перед ним» [7, с. 105].

Думка про те, що дитина – це мала людина, «недокінчений, ще не цілком розвинений образ дорослої людини» панувала довго. Її сповідувало не одне покоління філософів та педагогів. Але дослідження Жана Піаже (Piaget, 1896–1980 pp.), французького психолога, привели до іншого висновку. Він стверджував, що дитина – це не маленька доросла людина. В неї свої потреби, свій склад розуму, приноровлений до цих потреб, свої особливості розвитку.

Кінець XIX століття в Україні відзначається збагаченням педагогічної

теорії і практики розвитком ідеї дитинства, науковими наробками С. Русової, І. Франка, Г. Ващенко, А. Макаренка, К. Ушинського, М. Пирогова та ін.

На думку Софії Русової (1856–1940), протяжність дитинства у людини є фактом соціальним, «бо для охорони безпорадної дитини потрібно було створити родину і родинне життя» [12, с. 177]. Вона дитинство вважала ранком життя людини, який обов'язково має бути щасливим. Досліджуючи дитину в онто- і філогенетичних аспектах, виділила періоди її росту і розвитку, які назвала «ритмами росту». С. Русова вважала дитину «зовсім окремим фізичним і духовним організмом». Дитина, на її думку, дуже відрізняється від дорослої людини перш за все анатомо-фізіологічними особливостями, які знаходяться у стані постійного розвитку і росту. Вчена заперечувала твердження Дж. Локка, що дитина являє собою «*tabula rasa*». Вона була впевнена, що мозок дитини «від самого народження має ті лінії (борозки), ті сліди, які прокладалися в людському мозкові на протязі довгих віків культурного поступу» [12, с. 179].

Педагогічні погляди українського письменника, філософа, вченого Івана Яковича Франка (1856–1916) знаходимо у його педагогічних статтях та висловлюваннях, які вийшли у 1960 р. окремою збіркою. Аналізуючи їх, можна зробити висновок, що він добре знав і розумів дитинство. Як відзначає Д. Орехов [10], у творчій лабораторії епістолярної спадщини І. Франка значне місце займають твори, присвячені дитинству. Їх можна розділити на дві групи: написані для дітей і про дітей. Його творча спадщина знайомить нас з етюдами дитячої психології [4], цінними зауваженнями щодо філософської суті дитинства. Він ставив за мету художньо дослідити хід виховання сільського хлопчини, починаючи від перших проблисків власного мислення і закінчуючи входженням в доросле життя. Висловив думку про те, що доля дітей невід'ємна від долі народу. І. Франко цікавився внутрішнім світом дитини, розкрив чутливість і вразливість дитячої душі, вказував на обставини, за яких формується її характер. Його гнітило те, що вбиваються природні задатки обдарованих селянських дітей. У полі зору І. Франка були такі проблеми, як вплив соціального середовища та домашнього виховання на формування

психіки дитини. Дитинство розглядав як цінність. Визнавав право дитини на власне бачення світу, формування своєї субкультури. У листі до В. Білецького, І. Франко стосовно рецензії на його твір «Звірі» писав, що «...не бачу я ані нічого неестетичного, ані нічого срастичного в вираженню «під хвостом». Що се не салонове, се признаю, але дитська мова і дитський круг понять – признаєте – сильно різниться від салонового, а в дитській конверсії (мові) такі слова, ...мають повне право горожанства» [16, с. 218]. Досить актуальною є його ідея про те, що школа функціонує «для життя, а не життя для школи» [16, с. 185], тобто вона має бути екологічним середовищем дитинства. На думку І. Франка, найскладніші університети життя людина проходить саме у дитинстві. Добре знаючи передові педагогічні ідеї свого часу, він виступав проти покарань і приниження гідності дитини. З цього приводу І. Франко писав, що «діти такі ж люди, як і старші, що дітей, їх особисту гідність і їх потреби треба так само шанувати, як і старших, і тільки поводячись з ними лагідно, щиро, розумно, як з рівними, входячи в їх спосіб думання, можна їх виховувати як чесних, щирих, правдолюбивих і справді свободних людей», бо «всяке терпіння дитячої душі не тільки таке ж болюче, як і дорослої, але ще до того шкідливе для її подальшого розвитку» [16, с. 208-209]. У ряді статей знаходимо його поради щодо розвитку мислення дитини, врахування вікових особливостей при навчанні і вихованні. Акцентував увагу на необхідності розумового, морально-етичного виховання дітей з раннього дитинства.

У дисертаційному дослідженні Д. Орехов (1965) зауважував, що твори Івана Франка про дітей є першим найбільш повним в Україні літературним художнім літописом життя дітей другої половини XIX – поч. XX ст. [10].

Ващенко Григорій Григорович (1878–1967), відомий вчений-педагог, психолог, засновник української національної педагогіки відзначав, що «кожна людина являє собою щось нове, своєрідне і неповторне. Вона є вічна і богоподібна індивідуальність. А тому не просто народжується, а твориться богом» [3, с. 142]. Був впевнений, що без знання властивостей людини (вікових, статевих, індивідуальних) говорити про виховання дитини не можна.

Підкреслював, що багато дітей можуть мати від природи «зародки» негативних, хворобливих рис, а тому завдання педагогіки – вносити корективи, змінювати їх на позитивні. Головну проблему педагогіки майбутнього вбачав у тому, «щоб поєднати вільний розвиток дитини з педагогічним керівництвом вихователів» [3, с. 14]. Г. Ващенко стояв на педоцентристських позиціях, згідно з якими дитина є суб'єктом педагогічного процесу. Надаючи великого значення дитинству, особливо його ранньому періоду у процесі становлення та розвитку людини, вважав за необхідне створення системи переддошкільного та дошкільного виховання. На його думку, дитина розвивається згідно зі своєю програмою. Подібно до того як «природа і людство не стоять на місці: вони йдуть вперед або назад. Теж саме треба сказати про характер людини: він або розвивається й удосконалюється, або розкладається» [3, с. 196].

Відомий педагог і письменник Антон Семенович Макаренко (1888–1939) вважав: «Дитина – це жива людина. Це зовсім не орнамент нашого життя, це окреме повноправне й багате життя. За силою емоцій, за тривожністю та глибиною почуттів, за чистотою та красою вольових напружень дитяче життя незрівнянно багатше від життя дорослих» [8, с. 24]. Розвиваючи ідею перспективних ліній, А. Макаренко вважав завданням вихователя бачити дитину у перспективі, проектувати, ким вона буде завтра, де можуть реалізуватися її природні здібності, талант. Визнавав природне начало у дитини, через те мету педагогіки вбачав у коректуванні і розвитку її. Основний принцип виховної системи А. Макаренко виразив у формулі: «Якомога більше поваги до людини і якомога більше вимогливості до неї», в якій закладено двояку спрямованість: з одного боку – гуманістичну, з другого – протест проти теорії «вільного виховання».

Аналіз проблеми філософії дитинства у працях філософів, психологів і педагогів кінця XIX – першої половини XX ст. показує, що в своїй діяльності Василь Сухомлинський спирався на класичну філософсько-педагогічну спадщину, творчо використовував її передові ідеї, які надихали на творення власної теорії. Бо без опори на досягнення минулих століть, без осмислення і

використання теоретичної спадщини неможлива висока культура педагогічної праці. Зокрема, у праці “Павлиська середня школа” Василь Сухомлинський писав: “Ідеї великих педагогів – Коменського, Песталоцці, Руссо, Ушинського, Дістервега, які спрямовували школу, вчителя, учня на вивчення навколишнього світу, вчили досліджувати, пояснювати те, що людина бачить, – відбиваються у нашій роботі відповідно до завдань виховання” [14, т.4, 10].

Закцентуємо увагу на їхніх ідеях. За Яном Амосом Коменським (Komensky, 1592-1670 pp.), чеським педагогом-гуманістом, засновником нової прогресивної педагогічної системи, дитина – частина природи, живий образ Бога, тому навчатися і виховуватися вона повинна у відповідності з принципом природовідповідності. Ним вперше науково і всебічно обґрунтовано значення періоду дитинства у житті людини. Багаторічний педагогічний досвід дав змогу Я. Коменському дійти висновку, що виховання потрібно починати у ранньому дитинстві, у процесі якого необхідно враховувати природні, вікові, психологічні особливості дитини. Ним запропонована чітка періодизація дитинства.

Йоганн Генріх Песталоцці (Pestalozzi, 1746–1827 pp.), швейцарський педагог-демократ, один із зачинателів дидактики початкового навчання, завдання виховання, вбачав у тому, щоб розвинути природні задатки та здібності дітей. Й. Песталоцці був переконаний, що у природу дитини закладені тенденції до саморозвитку. На відміну від Ж.Ж. Руссо, висунув ідею раннього виховання дитини. Був упевнений, що розумова, фізична і моральна сфери повинні розвиватися у тісному зв’язку. Розвинув теорію “елементарної освіти”, завданням якої є гармонійний розвиток дитини та ідею розвиваючого навчання, яке дає можливість навчити дитину самостійно мислити. У пізнанні брав за основу чуттєве сприйняття світу.

Педагогічні погляди Адольфа Вільгельма Дістервега (Diesterweg, 1790–1866 pp.), німецького педагога-просвітителя, “вчителя німецьких вчителів”, формувалися під впливом ідей Й. Песталоцці. Завдання педагогіки він вбачав у тому, щоб зрозуміти закони природного розвитку людини, допомогти ранньому

розкриттю її здібностей. Досліджуючи цю проблему, дійшов висновку, що кожна дитина носить у собі зародок здібностей і закон свого розвитку.

Ушинський Костянтин Дмитрович (1823–1870 рр.), засновник вітчизняної наукової педагогіки, прихильник антропоцентризму, мету виховання вбачав у підготовці дитини до праці і життя. Свою педагогічну концепцію він виклав у праці “Людина як предмет виховання”, яка є “теоретико-педагогічним узагальненням наукових даних, філософії, педагогіки” [15, с. 93]. За його переконанням, необхідною умовою життя людини виступає діяльність як джерело вдосконалення. Тому і дитина виступає для нього як діяльна істота, як система, що динамічно розвивається. Вона народжується без будь-яких слідів у своїй пам’яті. Через те вона являє собою “чисту дошку” (*tabula rasa*), на якій ще нічого не написано, але від властивостей самої таблиці залежить усе. К. Ушинський визнавав право дитини на дитинство. У зв’язку з цим зауважував, що педагог у своїй діяльності має керуватися правилом, що дитина не готується жити, а вона вже живе повним і яскравим життям, яке має свої права, правила, потреби. Наголосимо, що цю ідею у 50-60 роках ХХ століття активно розвинув Василь Сухомлинський. Вона лягла в основу його педагогічного експерименту. Як зазначає, у передмові до двотомного видання творів К. Ушинського, російський дослідник спадщини Павлиського педагога М. Мухін: “Прикладом творчого використання педагогічної спадщини (Константина Дмитровича. – Прим. наша. – Т.К.) був директор Павлиської середньої школи, що на Кіровоградщині ...В.О. Сухомлинський” [15, т.1, с. 6].

Розглядаючи дитинство з філософських позицій, В. Нестеренко зазначає, що педагогіка займається певними аспектами перетину світу дитинства зі світом дорослої повсякденності. Вчена наголошує: “В педагогіці є теорія навчання й теорія виховання, але немає теоретичної моделі цілісного світу дитинства. Виняток тут становить педагогічна діяльність нашого видатного педагога Василя Олександровича Сухомлинського” [9, с. 66].

Історичний аналіз проблеми дає право стверджувати, що актуалізація видатним вченим відомих з минулого педагогічних істин зумовила піднесення

ним розуміння дитини на новий, вищий щабель. Енциклопедична обізнаність В. Сухомлинського, його великий практичний досвід роботи, добрі знання дитячої психіки дали йому можливість по-новому глянути на світ дитинства, з філософських позицій підійти до осмислення дитинства і, як наслідок, найбільш універсально розкрити дану категорію. Узагальнюючи і переосмислюючи старе, він розвинув власну теорію дитинства. У праці “Серце віддаю дітям”, яка видавалася більше як 30 мовами світу і стала вершиною філософського, педагогічного і психологічного осмислення дитинства, педагогом-мислителем викладена своєрідна філософія дитинства.

На його думку, дитинство вимагає іншого, ніж у дорослих, ставлення до себе. Тому, що світ дитинства відмінний від світу дорослих, бо дитина – не маленька людина, а якісно своєрідна істота. Дитину і дорослого, на думку Василя Олександровича, не можна порівнювати, тому що немає і не може бути єдиної мірки, за допомогою якої можна було б їх виміряти. Що ж притаманне світові дитинства? Василь Сухомлинський першим із педагогів нашої країни відзначав, що дитяче пізнання і самопізнання, дитяче сприймання світу, дитяча реакція на оточуючий світ зовсім інші, ніж у дорослої людини. Вчитель зобов’язаний піднятися до духовного світу дитини, тобто осягти своєрідність дитячого пізнання світу, а саме пізнання серцем. Саме такому призначенню має слугувати школа. Бо, як зазначає Ш. Амонашвілі: «Школа – жива духовна істота зі своїм призначенням. Вона веде суспільство, але не виступає його слугою. Вона укріплює державу, але не виступає зброєю в її руках. Вона слугує людині, але не обслуговує її. ...Школу направляє сила власного Духу. Дух школи має свої вічні основи і змінювати їх не буде. Тому що тоді не буде самої школи» [1].

З цього приводу Василь Сухомлинський наголошував: “Дитячі роки – той вік, який ми вважаємо віком безтурботної радості, гри, казки, - це джерело життєвого ідеалу. Саме в цей час закладаються корені громадянськості. Від того, що відкрилося дитині в навколишньому світі в роки дитинства, що викликало її подив і захопило, що обурило й примусило плакати – не від

особистої образи, а від переживання за долі інших людей, - від цього залежить, яким громадянином буде наш вихованець. Перед поглядом дитини відкривається багатогранний світ з його суперечностями й складностями, в ньому діти бачать красу й потворність, щастя і горе” [14, т.3, 220]. Як зауважує Ольга Сухомлинська у статті «Філософія для дітей як педагогічна проблема»: «Сухомлинський написав близько 1500 розповідей для дітей, що стосуються різних сторін розвитку, формування і виховання дитини. І серед них розповіді, що пробуджують допитливість, «радість пізнання», як говорить про це Василь Олександрович, що дають уявлення про конкретні чи абстрактні предмети, відображені в словах, діях; процес пізнання в дитячих відчуттях, сприйнятті, уяві» [13].

Унікальність дитячого світу, визнання його самоцінності глибоко розкрита Павлівським мислителем у ряді його праць. В.Сухомлинський, на відміну від багатьох педагогів і філософів, вважав дитинство єдиною багатогранною системою, яка визначає початковий етап становлення особистості і проявляється у таких п'яти вимірах: 1) дитинство як віковий період життя людини; 2) дитинство як особливий, неповторний, своєрідний світ та спосіб буття дитини у ньому; 3) дитинство (світ дитинства) як сукупність дітей певного віку; 4) дитинство як світ відносин дорослих і дітей; 5) дитинство як середовище, в якому доводиться працювати вчителю. Таким екологічним середовищем дитинства виступала школа. І, щоб навчально-виховний процес у школі давав позитивні результати, всі п'ять вимірів повинні братися як одне ціле.

Повсякденна праця педагога проходить в такому середовищі, як світ дитинства. А цей світ особливий, і щоб діяльність вчителя дала позитивні результати, “необхідно вжитися в світ дитинства” [14, т.2, с. 429]. Адже дитина завжди була, є і залишається дитиною, дитинство в усі часи було, є і залишається дитинством. Тому є підстави стверджувати, що ідеї Василя Сухомлинського мають далекоглядний вектор, можуть бути перенесені в сьогодення, багато з яких уже реалізуються сьогодні.

Отже, ретроспективний аналіз показав, що протягом віків, незважаючи на різне ставлення і різні підходи до дитинства, вчені з різних галузей людинознавчих наук вносили свій посильний вклад у розвиток піднятої проблеми. В основу концепції дитинства Василя Сухомлинського були закладені основоположні принципи відомих педагогів попередніх століть – Я. Коменського, Ж.Ж. Руссо, Й. Песталоцці, А. Дістервега, Я. Корчака, К. Ушинського та ін. Проте, до В. Сухомлинського в такій цілісності теорію дитинства по суті ніхто не розвивав. Багато вчених, які займалися піднятою проблемою, розкривали певну сторону дитинства, досліджували одну із її граней. Тому саме підхід павлівського педагога-практика до даної проблеми є цінним для педагогічної науки. Адже, дитинство, за Василем Сухомлинським, виступає самоцінним, самостійним етапом життя людини, коли формуються внутрішні етичні норми, дитячий світогляд, базові життєві уявлення, моральні принципи, вперше пізнається навколишній світ, відбувається відкриття себе й оточуючих людей. Тому дитинство – не тільки продукт соціалізації, але й автономна реальність, своєрідна субкультура, яка має власну мову, структуру, функції, традиції.

Подальшого вивчення потребує проблема розвитку ідей самоцінності дитинства в педагогічній теорії і практиці сучасної України та зарубіжних країн.

Список використаних джерел:

1. Амонашвили Ш.А. Истина школы Режим доступу: <https://www.litres.ru/shalva-amonashvili/istina-shkoly/chitat-onlayn/>(дата звернення 28.02.2018)
2. Амонашвили Ш.А. Школа Жизни. Москва: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1998. 80 с.
3. Ващенко Г. Загальні методи навчання: підручник для педагогів. 1-е вид. Київ: Українська Видавнича Спілка, 1997. 441 с.

4. Година М. Франко. Психологічні погляди Ів. Франка: репринтне видання. 1956. 35 с.
5. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 38-39.
6. Корчак Я. Мысли о воспитании. *Народное образование*. 1978. № 11. С.86-87.
7. Корчак Я. Як любити дітей. Київ: Радянська школа, 1976. 159 с.
8. Макаренко А.С. Твори в 7-ми т. Т.1-7. Київ: Радянська школа, 1953-1955.
9. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навч. посібник для студ. вузів. Київ: Абрис, 1995. 336 с.
- 10.Орехов Д. И. Произведения Ивана Франко о детях и юношестве: автореф. дис. ... канд. филол наук. Днепропетровск, 1965. 20 с.
- 11.Ризз Г. И. Я. Корчак: ребенка нужно уважать. *Педагогика*. 1996. № 4. С.69-72.
- 12.Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2 кн. / за ред. Є. І. Коваленко; упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. Київ: Либідь, 1997. Кн. 1. 272 с.
- 13.Сухомлинська О. В. Філософія для дітей як педагогічна проблема. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/2/vi_snuuk_1.pdf (дата звернення 18.11.2017)
- 14.Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. Київ: Радянська школа, 1976-1977. Т. 1-5.
- 15.Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: в 2 т. / Пер. з рос.; Редкол. : В.М. Столетов (голова) та ін. Київ: Радянська школа, 1983. Т. 1-2.
- 16.Франко І. Педагогічні статті і висловлювання / упор. доц. О. Г. Дзевєрін. Київ: Радянська школа, 1960. 298 с.
- 17.Шабаяева М. Януш Корчак и его педагогическая теория. *Народное образование*. 1978. № 11. С. 84–86.
- 18.Шацкий С. Педагогические сочинения: В 4-х т. /Под ред. И.А.Каирова и др. Москва: Издательство АПН РСФСР, 1963-1965. Т.1-4.

